

Monika Cepil

Śladami osadników fryderycjańskich w środkowej Polsce Cmentarze i ich pozostałości

W artykule omówiono genezę i stan zachowania pozostałości cmentarzy ewangelickich usytuowanych w dawnych koloniach fryderycjańskich. Obszarem badań jest województwo łódzkie w obecnych granicach. Oprócz metryki powstania i krótkiego zarysu funkcjonowania nekropolii, analizie poddano także kontekst osadniczy, a mianowicie dawną i terażniejszą lokalizację miejsc pochówku w krajobrazie kulturowym wsi. Uwzględniono również analizę współczesnych relikwów badanych cmentarzy pod kątem walorów kulturowych i ich ochrony.

Słowa kluczowe: cmentarz, kolonizacja fryderycjańska, osadnictwo wiejskie, geografia historyczna, środkowa Polska.

1. Wprowadzenie

Cmentarze są najcenniejszymi elementami dziedzictwa kulturowego dawnych wsi fryderycjańskich. Zwykle zapomniane i niszczone, czekają na pogłębioną analizę i kompleksową ochronę. Dziewiętnastowieczne miejsca pochówku ewangelików stanowią ważną pozostałość po społeczności niemieckiej, zamieszkującej niegdyś obszar środkowej Polski.

W literaturze poświęconej problematyce geografii osadnictwa kolonizacja fryderycjańska i jej relikty widoczne obecnie w przestrzeni przez długi czas pozostawały na uboczu zainteresowań naukowych, co stanowiło dla autorki asumpt do podjęcia tego problemu badawczego. Celem artykułu jest zbadanie genezy i lokalizacji cmentarzy ewangelickich oraz dokonanie analizy ich stanu zachowania w krajobrazie kulturowym dawnych wsi fryderycjańskich w granicach obecnego województwa łódzkiego. Na potrzeby artykułu przeprowadzono kwerendy w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie i Archiwum Państwowym w Łodzi. Przystudowano akta dotyczące funkcjonowania cmentarzy i materiały kartograficzne pomocne w określeniu lokalizacji badanych obiektów. Do analizy współczesnych parametrów przestrzennych cmentarzy posłużono się metodą zdjęć lotniczych. W ocenie obecnego stanu zachowania obiektów niezwykle istotne okazały się informacje zawarte w Kartach Woje-

wódzkiego Konserwatora Zabytków w Łodzi i Piotrkowie Trybunalskim. W tym samym celu przeprowadzono lustrację terenową polegającą na inwentaryzacji zachowanych obiektów sepulkralnych.

Kolonizacja fryderycjańska została zapoczątkowana przez króla Prus Fryderyka II i konsekwentnie kontynuowana przez jego następców. Prowadzona była w latach 1740–1806 w prowincjach pruskich. Pierwsze kolonie powstawały na Śląsku (Kaczmarczyk 1945, Konopczyński 1981). Na skutek II i III rozbioru ziemie łęczycka i sieradzka znalazły się pod panowaniem Prus, wchodząc w skład nowo utworzonej prowincji Prus Południowych (Wąsicki 1957). Na terenie obecnego województwa łódzkiego w latach 1799–1806 powstało 25 kolonii (Heike 1979, ryc. 1). Lokowano je m.in. w dobrach łaznowskich, stanowiących uprzednio własność biskupów włocławskich i w mniejszym stopniu monarszych, w dobrach pabianickich, należących uprzednio do kapituły krakowskiej, oraz w dobrach zdziechowskich i tkaczewskich, należących wcześniej po części do kapituły łęczyckiej, a po części do arcybiskupów gnieźnieńskich (Figlus 2014).

Ryc. 1. Rozmieszczenie kolonii fryderycjańskich
na tle obecnego województwa łódzkiego
Źródło: opracowanie własne na podstawie O. Heike (1979)

Warunki dla nowych osadników w porównaniu z pańszczyźnianym statusem chłopów polskich były bardzo korzystne. Nowo powstałe osady miały przynieść zyski z podatków, a tym samym podnieść status gospodarzy oraz przyczynić się do stopniowej integracji inkorporowanych terenów z obszarem rdzennym Prus. Kolonizacja przez ludność niemiecką miała także na celu stopniową germanizację (Zimmermann 1915, Woźniak 2013).

Nowo założone kolonie nosiły niemieckie nazwy pochodzące od rodzinnej miejscowości pierwszych osadników, imienia władcy, założyciela osady lub od warunków fizjograficznych (Kossmann 1942). Niemieckie nazwy oficjalnie obowiązywały do 1820 r. Według rozporządzenia Namiestnika Królestwa Polskiego poszczególnym koloniom nadano polskie brzmienie¹.

Najczęściej osady miały kształt ulicówki o zwartej jedno- lub dwustronnej zabudowie. Ulicówkom na ogół towarzyszył pasmowy, indywidualny układ gruntów, w którym każdy kolonista otrzymywał nadział ziemi położony prostopadle do drogi, stanowiącej główną oś kompozycyjną osady. Rozłogi miały charakter jednoniwowy. Nowe osiedla wiejskie zakładano z dala od głównych ciągów komunikacyjnych. Kolonie projektowano według wytycznych ustanowionych przez władze pruskie. Pomiaru i rozplanowania wsi dokonywali wykwalifikowani geometrzy. Warto dodać, że w czasie trwania kolonizacji fryderycjańskiej wytyczono także mniej typowe układy przestrzenne, których przykładem może być Nowosolna, reprezentująca układ koncentryczno-promienisty (Zagożdżon 1971, Szulc 1995, Figlus 2014).

2. Geneza i lokalizacja cmentarzy

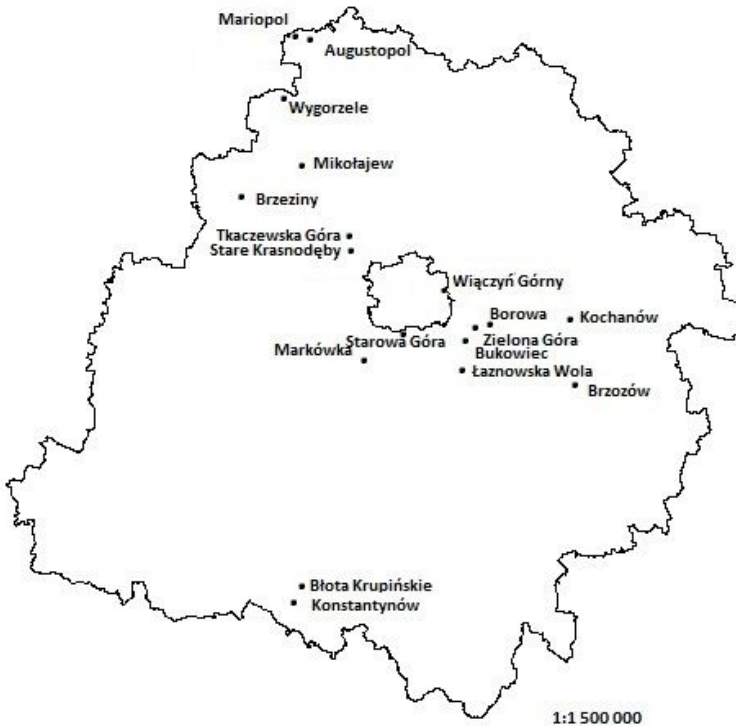
Cmentarze stanowiące miejsce spoczynku kolonistów były jednym z podstawowych elementów zagospodarowania wsi. Na terenie województwa łódzkiego zachowały się pozostałości 18 obiektów, które zidentyfikowano w wyniku badań terenowych (ryc. 2). Istniejące do dzisiaj relikty nekropolii stanowią większość z tych, które pierwotnie funkcjonowały na badanym obszarze. Nie ma już śladu po obiektach w Liliopolu, Wiączyniu Dolnym i Augustowie (Wiercińska 2012). Warto dodać, że nie wszystkie kolonie posiadały własne miejsca pochówku zmarłych, np. mieszkańców Małogórnego chowano w sąsiedniej Pustkowej Górze², natomiast w Wiączyniu Górnym spoczywają również zmarli z Wiączynia Nowego, Dolnego i Sąsieczna³.

¹ DzUWK 1820, DzUWM 1820.

² APŁ, Senior..., sygn. 47.

³ APŁ, Senior..., sygn. 49.

Miejsca pochówku wytyczane były na ogół w ciągu kilku lat od powstania kolonii. Pierwsza wzmianka o nieistniejącym już cmentarzu w Nowosolnej pochodzi z 1817 r. Jest to notatka z korespondencji łaznowskiej intendencji dotycząca drewna przeznaczonego na ogrodzenie nekropolii, które miało zostać wydane bezpłatnie z lasów tejże ekonomii (Kokotkiewicz i in. 1984/1985). W licznych miejscowościach miejsca pod cmentarz wytyczono w XIX i pierwszej połowie XX w. Ze względu na brak wiarygodnych danych w wielu przypadkach trudno określić jednoznaczną metrykę powstania wielu nekropolii.

Ryc. 2. Rozmieszczenie kolonii fryderycjańskich, w obrębie których zachowały się relikty cmentarzy ewangelickich
 Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych

W początkowym stadium formowania się kolonii kwestia zakładania cmentarzy nie była uregulowana prawnie. Zwłaszcza w mniejszych osadach zmarłych grzebano bez odpowiednich zezwoleń władz państwowych i kościelnych. W 1839 r. Generalny Kustosz Wyznań Ewangelickich w Królestwie Polskim wydał zarządzenie dotyczące działania cmentarzy i powołania ewangelickiego dozoru cmentarnego. W skład dozoru mieli wchodzić: miejscowy dziedzic,

burmistrz lub wójt gminy i sołtysi wyznania ewangelickiego wsi, których rodziny spoczywały na danym cmentarzu. Jeśli na terenie nekropolii chowano tylko osoby pochodzące z jednej jednostki wiejskiej, to w skład dozoru wchodziło dwóch gospodarzy, cieszących się uznaniem i poszanowaniem innych mieszkańców⁴. Skład dozoru wybierany był raz na trzy lata przez ogół kolonistów i zatwierdzany przez władze duchowne (Bożyk 2015). Wyboru dokonywano po nabożeństwie odprawionym przez pastora⁵, który parę razy w roku odwiedzał każdą większą osadę (Kneifel, Richter 1983). W 1850 r. w wyborze członków dozoru cmentarnego w Wiączyniu Górnym uczestniczył duchowny z parafii ewangelicko-augsburskiej w Nowosolnej. W skład dozoru weszły trzy osoby. Nowo wybrany dozór odpowiedzialny był za utrzymanie ogrodzenia i cmentarza w dobrym stanie. Do zadań należało także pilnowanie, aby na nekropolii nie zostało pochowane żadne ciało bez zgody pisemnej pastora⁶ (Bożyk 2015).

Funkcjonowaniu nekropolii towarzyszyły różne komplikacje i niepowodzenia. W połowie XIX w. władze kościelne chciały zamknąć cmentarz w kolonii Wiączyn Górnym. Powodem zamknięcia mogły być kwestie finansowe oraz bliskie sąsiedztwo Nowosolnej, dysponującej większym cmentarzem. Ze względu na liczne protesty i odwołania mieszkańców cmentarz nie zastał zamknięty⁷.

Miejsca pochówku osadników fryderycjańskich lokalizowane były na regularnych, sztucznie usypanych powierzchniach płaskich, często otoczonych wałem ziemnym⁸. Autorka, po przeprowadzonej inwentaryzacji terenowej, stwierdziła, że wałem ziemnym opasany był obiekt w Mariopolu. Na sztucznie usypanych powierzchniach grzebano natomiast ciała osadników w Starych Krasnodębach i Zielonej Górze. Wiejskie cmentarze ewangelickie charakteryzowały się małą powierzchnią, wynoszącą ok. 0,2 ha (Fijałkowski 1992). Na podstawie archiwalnych planów można stwierdzić, że kształt cmentarzy zbliżony był do prostokąta, np. cmentarz w Wygorzelu (Sawicki 1991) i Mikołajewie (Kołodziej, Dobek 1997). Nietypowy kształt miał obiekt w Augustopolu (ryc. 3). Na początku XX w. nekropolia składała się z dwóch prostokątów, które oddzielał od siebie ciąg komunikacyjny prowadzący z Augustopola do Kubłowa. Wschodnia część cmentarza otoczona była drogą gruntową⁹. Dziś relikty nekropolii tworzą spójną całość. Funkcje szlaku komunikacyjnego do Kubłowa przejęła wschodnia

⁴ AGAD, CWW, sygn. 1035, k. 170-174.

⁵ AGAD, CWW, k. 167-169.

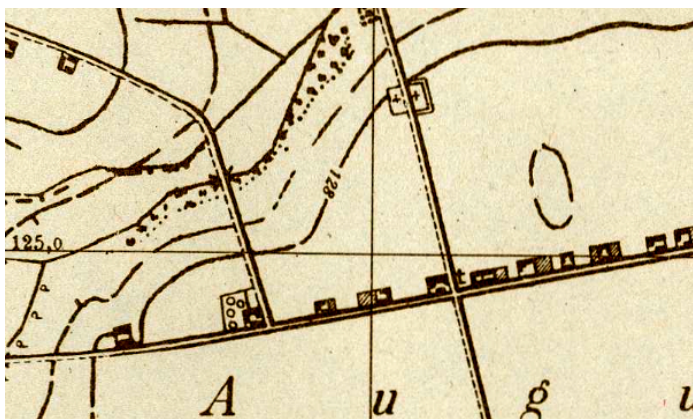
⁶ APŁ, Senior..., sygn. 49.

⁷ APŁ, Senior..., sygn. 49.

⁸ AGAD, CWW, sygn. 1099, k. 61-64.

⁹ WIG, Mapa Szczegółowa Polski, ark. P39 S28 E.

droga, otaczająca dawny cmentarz. Unikalną formę trójkąta przyjął natomiast cmentarz w Nowosolnej. Można przypuszczać, że na jego kształt miał wpływ koncentryczno-promienisty układ przestrzenny wsi (Kokotkiewicz i in. 1984/1985).

Ryc. 3. Lokalizacja cmentarza ewangelickiego w Augustopolu w okresie międzywojennym
Źródło: WIG, Mapa Szczegółowa Polski, 1:25 000, ark. P39 S28 E

W procesie rozwoju morfologicznego wsi fryderycjańskich cmentarze formowały się zazwyczaj na skraju wsi lub w jej centralnej części (często w okolicy zboru). Wpływ na wybór miejsc pochówku miały także komponenty środowiska przyrodniczego. Preferowane w tym zakresie były tereny suche i o mało spoi-
stych glebach. Odległość miejsca pochówku zmarłych od niwy siedliskowej wynosiła minimum 100 m, górna granica była uzależniona od wielkości rozłogów wiejskich. W Brzezinach (ryc. 4) miejsce pochówku usytuowane było za nadziałami osadników, w sąsiedztwie drogi do Uniejowa¹⁰. Z tablicy informacyjnej zamieszczonej przy reliktach nekropolii dowiadujemy się, że w obrębie obiektu spoczywają również ewangelicy zamieszkujący sąsiednie wsi. W Starowej Górze (ryc. 5) miejsce pod cmentarz wytyczono za polami, przy południowej granicy osady. Nekropolia sąsiadowała z drogą prowadzącą ze Rzgowa do Chojen¹¹. Podobną lokalizacją charakteryzował się cmentarz w Bukowcu, który uformował się na południowym skraju kolonii, za zabudową mieszkaniową, przy drodze do Kurowic. Zasięgiem swego oddziaływania obejmował osady Buko-

¹⁰ AGAD, zb. kart., sygn. 185-1, ark. 36-37.

¹¹ AGAD, zb. kart., sygn. 323-3, ark. 3.

wiec Górny i Dolny¹². Jednym z większych był cmentarz w Tkaczewskiej Górze, będący pod opieką parafii w Ozorkowie¹³. Miejsce grzebalne rozplanowano wśród pól na wschodnim skraju wsi. Do cmentarza poprowadzono specjalnie zaprojektowaną drogę, prostopadłą do głównego ciągu komunikacyjnego osady¹⁴.

Ryc. 4. Lokalizacja cmentarza ewangelickiego w Brzezinach koło Uniejowa (stan na 1837 r.)

Źródło: AGAD, zb. kart., sygn. 185-1, ark. 36-37

Ryc. 5. Lokalizacja cmentarza w Starowej Górze (stan na drugą połowę XIX w.)

Źródło: AGAD, zb. kart., sygn. 323-3, ark. 3

Kolejnym charakterystycznym miejscem lokalizacji cmentarzy w osadach fryderycjańskich była centralna część wsi. Obiekty znajdowały się w odległości od 100 m do 600 m od zabudowy mieszkalnej (Fijałkowski 1992). Nekropolia w Borowej (ryc. 6) została usytuowana między zagrodami osadników, w obrębie niwy siedliskowej, przy drodze będącej głównym trzonem osady¹⁵. Sąsiadowała z budynkiem szkoły, pełniącym również funkcje domu modlitwy (Kneifel, Richter 1983). Z tablicy informacyjnej znajdującej się w centrum Borowej dowiadujemy się, że cmentarz o powierzchni 192 m² powstał na początku XIX w.

W Augustowie miejsce pochówku znajdowało się za niwą siedliskową w północnej części wsi, nieopodal granicy z wsią Poręby¹⁶. Obecnie na terenie tego cmentarza znajduje się elektrownia EC4 (Wiercińska 2012). Za niwą siedli-

¹² AGAD, zb. kart., sygn. 277-5.

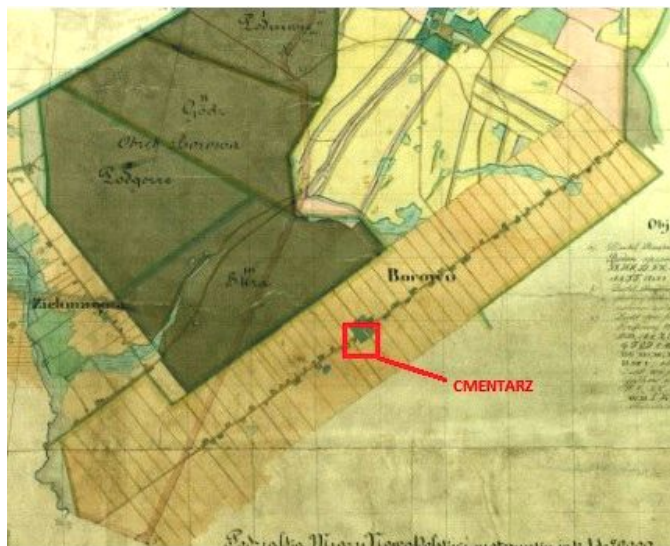
¹³ APL, APwO, sygn. 34.

¹⁴ WIG, Mapa Szczegółowa Polski, ark. P41 S28 F.

¹⁵ AGAD, zb. kart., sygn. 277-5.

¹⁶ AGAD, zb. kart., sygn. 323-3, ark. 3.

skową, pośrodku wsi ulokowano także cmentarz w Wiączyniu Górnym¹⁷. W Nowosolnej cmentarz zlokalizowano przy centralnym placu, w bliskim sąsiedztwie kościoła. W miejscu dawnego cmentarza znajduje się dziś nekropolia rzymskokatolicka (Kokotkiewicz i in. 1984/1985).

Ryc. 6. Lokalizacja cmentarza w Borowej (stan z 1854 r.)

Źródło: AGAD, Zb. kart., sygn. 277-5

W miarę upływu czasu układy ruralistyczne uległy przemianom. Zmieniło się również otoczenie i lokalizacja dawnych cmentarzy. Autorka na podstawie przeprowadzonych badań w terenie i analizy zdjęć lotniczych stwierdziła, że obecne pozostałości cmentarzy ewangelickich występują w obrębie pól, w lasach, przy głównych drogach i terenach zabudowanych. Przeważają obiekty zlokalizowane pośród terenów ornych. W Augustopolu i Wygorzelu cmentarze znajdują się wśród pól, w północnych częściach osad. W Brzozowie relikty nekropolii odnaleziono na południe od zabudowy mieszkaniowej. Cmentarz w Błotach Krupińskich zlokalizowano pomiędzy polami uprawnymi a zabudową dawnego PGR-u. Podobnie przedstawia się lokalizacja innych polnych obiektów cmentarnych. Dziś większość z nich widoczna jest w krajobrazie jako duża wyspa zieleni, mocno porośnięta drzewami i krzewami. Po położeniu wielu polnych cmentarzy można wnioskować, że nie zaszły większe zmiany w układzie

¹⁷ APŁ, Senior..., sygn. 49.

ruralistycznym, gdyż nadal mieszczą się one na skraju osad. Zanikają natomiast ścieżki do nich prowadzące.

Inną grupę obejmują obiekty położone na terenach leśnych. Pierwotnie znajdowały się one w sąsiedztwie terenów ornych. Dawna polna nekropolia w Brzezinach obecnie znajduje się pośrodku lasu liściastego¹⁸. Największym cmentarzem zlokalizowanym na terenie leśnym jest kompleks w Tkaczewskiej Górze. Do siedliska wiejskiego prowadzi uczęszczana droga leśna. Wyjątek stanowią pozostałości cmentarza w Zielonej Górze, które pierwotnie powstało w centrum osady, a współcześnie znajduje się pośród drzew przy drodze prowadzącej do Borowej¹⁹.

Przy głównych drogach nadal można odnaleźć pozostałości dawnych cmentarzy w Konstancyńowie, Bukowcu i Starowej Górze. Defragmentacji uległ kształt obiektu w Starowej Górze. Podczas budowy trasy Łódź–Piotrków Trybunalski dokonano prac ekshumacyjnych i tym samym zmniejszono powierzchnię nieczynnej już wtedy nekropolii (informacja pozyskana od mieszkańca wsi). Wszystkie obiekty sakralne znajdujące się współcześnie przy głównych drogach, w inicjalnym stadium formowały się na skraju kolonii, zazwyczaj przy trakcie komunikacyjnym wychodzącym ku zewnętrznym granicom osady.

Porównując dawną i obecną lokalizację badanych obiektów, dostrzegamy, że nekropolie usytuowane pierwotnie na skraju wsi obecnie występują w sąsiedztwie pól, czasem pośród lasu oraz przy głównych drogach. Nekropolie dawniej znajdujące się pośrodku osady w większości przypadków nie zmieniły swojego otoczenia.

3. Elementy cmentarza i ich obecny stan zachowania

Cmentarze składają się z trzech podstawowych elementów: części podziemnej, naziemnych śladów materialnych świadczących o miejscu pochówku oraz towarzyszącej nagrobkom szaty roślinnej (Rudkowski 2004). Autorka skupiła uwagę na elementach naziemnych cmentarza oraz roślinności. W skład struktury antropogenicznej wchodzi następujące detale: nagrobki, ogrodzenie, krzyż i studnia. Pozostałości tych elementów do tej pory można spotkać w obrębie cmentarzy dawnych wsi fryderycjańskich.

Najbardziej charakterystyczny komponent nekropolii stanowią nagrobki. Zachowane elementy można podzielić na dwie grupy. Pierwszą tworzą pomniki z głazów narzutowych, kamieni polnych i kutego żelaza, będące dziełem miej-

¹⁸ AGAD, zb. kart., sygn. 185-1, ark. 36-37.

¹⁹ AGAD, zb. kart., sygn. 277-5.

scowych wiejskich rzemieślników, kamieniarzy, murarzy i kowali. Drugą grupę tworzą groby z żeliwa i szarego piaskowca, wykonane w miejscowych wytwórniach, specjalizujących się w tego typu produkcji. Ewangelików chowano także w grobach ziemnych, obecnie trudnych do zlokalizowania, gdyż zostały zrównane z ziemią (Fijałkowski 1992).

Na badanych nekropoliach zidentyfikowano wszystkie wymienione wyżej formy. Dobrymi przykładami nagrobków z piaskowca mogą być fragmenty mogił odnalezionych w Augustopolu i Tkaczewskiej Górze. Niektóre groby miały dekoracyjne elementy w kształcie kwiatów lub drzew (Kołodziej, Dobek 1998, Brzozowska 2015). Fragmenty pomników z ciekawymi detalami można odnaleźć w Łaznowskiej Woli (Lewkowscy, Walczak 1998). Na nekropoliach w Augustopolu i Konstantynowie zachowały się żeliwne krzyże (Bauer 1990, Kołodziej, Dobek 1998). W Bukowcu popularną formą było otaczanie miejsc pochówku opaskami z betonu (Lewandowska, Wieczorek 1992a) (ryc. 7).

Ryc. 7. Nagrobki na cmentarzu w Bukowcu (stan: wrzesień 2016 r.)

Źródło: fot. M. Cepil

Stan zachowania nagrobków jest różny: od obiektów w dobrym stanie, przez częściowo zniszczone, po zupełnie zdewastowane, których dziś jest najwięcej. Wśród tych lepiej zachowanych dobrym przykładem jest grobowiec rodziny Krüger w miejscowości Wygorzele. Innym ciekawym obiektem odnalezionym w tej nekropoli jest nagrobek, na którym krzyż jest postawiony na podstawie otwartej książki (Sawicki 1991). W Augustopolu znaleziono fragmenty 12 pomników, w większości płyt nagrobnych i betonowe ramy (Kołodziej, Dobek 1998). Kilka płyt nagrobnych i zarośniętych obramowań betonowych autorka zidentyfikowała w Starych Krasnodębach (Lamcha 2011). W Konstantynowie zachowała się tylko jedna podstawa pod grób i kawałek płyty nagrobnej (Bauer

1990). W Borowej, oprócz fragmentów nagrobków, znajdują się także trzy głazy z inskrypcjami żołnierzy poległych w listopadzie 1914 r. (Kneifel, Richter 1983) (ryc. 8).

Ryc. 8. Kamienne nagrobki żołnierzy poległych w I wojnie światowej na dawnym cmentarzu ewangelickim w Borowej. Zdjęcie z okresu międzywojennego
Źródło: WBP w Łodzi, Regionalia3, sygn. FAO 4/41 PR

Ryc. 9. Nagrobki na cmentarzu ewangelickim w Łaznowskiej Woli. Zdjęcie z okresu międzywojennego
Źródło: WBP w Łodzi, Regionalia3, sygn. FAO 4/48 PR

Na cmentarzu w Łaznowskiej Woli przetrwały pozostałości grobów z drugiej połowy XIX w. i elementy mogił z pierwszej połowy XX w. (ryc. 9). Nagrobki najczęściej robiono z piaskowca. Najstarszy istniejący nagrobek jest umieszczony na grobie Emilii Patzer z 1889 r. Na cmentarzu znajdują się groby o znaczeniu historycznym, osób szczególnie zasłużonych. Są to: Emilie Fucks z 1896 r., Martin Kreber z 1901 r., Malida Hau z 1916 r., Daniel Blien z 1924 r., Adolf Blien z 1932 r. oraz Daniel Henning z 1938 r. (Lewskowscy, Walczak 1998).

W Wiączyńniu Górnym ocalały elementy nagrobku Johanna Bailera z 1860 r., poza tym w obrębie cmentarza spotkamy fragmenty innych mogił z drugiej połowy XIX w. i pierwszej połowy XX w. (Lewandowska, Wieczorek 1992b).

W najgorszym stanie znajduje się cmentarz w Mariopolu, gdzie przetrwała tylko płyta nagrobna Adeli Krüge oraz fragment grobu. Warto dodać, że relikty cmentarza w Mariopolu są zapomniane i trudne do zlokalizowania. Pozostałości jednego nagrobka znajdują się w zaroślach. Nie sposób byłoby je znaleźć bez pomocy okolicznych mieszkańców. Nieliczne fragmenty nagrobków zachowały się także w Starowej Górze.

Inskrypcje na płytach nagrobnych wykonane były w języku niemieckim, na najstarszych nagrobkach pismem gotyckim. Obok wrytych napisów spotykamy również inskrypcje pomalowane farbą. Podobnie jest z ilością tekstu na pomni-

kach. Najstarsze inskrypcje, oprócz podstawowych informacji, uzupełnione były dodatkowymi sentencjami z Pisma Świętego lub krótkimi tekstami będącymi dziełem miejscowych twórców (Fijałkowski 1992, Bijak 2008).

Kolejnym ważnym detalem w obrębie badanych nekropoli jest ogrodzenie. Wyznaczało ono symbolicznie granicę między światem żywych i umarłych. Można przypuszczać, że początkowo granice zewnętrzne miejsca pochówku wyznaczały posadzone drzewa liściaste, które do współczesnych czasów zdążyły się rozrosnąć do pokaźnych rozmiarów (Białkowski, Wypych 2011). W 1844 r. Generalny Konsystorz Wyznania Ewangelickiego w Królestwie Polskim wydał rozporządzenie mówiące o ogrodzeniu parkanem wszystkich cmentarzy ewangelickich oraz wystawieniu na każdym cmentarzu drewnianego krzyża. Nadzór nad wypełnieniem tego obowiązku powierzono dozorowi cmentarza. Obowiązkiem wszystkich mieszkańców była pomoc w postawieniu muru ceglano- lub parkanu z kamieni polnych²⁰ (Bijak 2008). Nieco wcześniej, bo już w 1842 r. drewniany płot okalający cmentarz w Nowosolnej został zamieniony na mur z kamienia²¹.

Na niektórych nekropoliach można spotkać elementy dawnego ogrodzenia, liczne betonowe słupki i filary (Bijak 2008). W Łaznowskiej Woli zachowało się ogrodzenie murowane z pierwszej połowy XX w., bez bramy i furtki (Lewkowscy, Walczak 1998). Mur postawiony przez kolonistów w drugiej połowie XIX w. zachował się jako fragment ogrodzenia cmentarza w Kochanowie (Siwiec 1990). Jedyłą pozostałością muru ceglano- w Mikołajewie jest słupek graniczny (Kołodziej, Dobek 1997). Trzy słupki graniczne zachowały się także na cmentarzu w Tkaczewskiej Górze (ryc. 10). Według akt parafii ozorkowskiej parkan otaczający cmentarz istniał już w 1849 r.²² Do dziś w Wygorzeli istnieją fragmenty ogrodzenia postawionego z kamieni polnych. Zachowały się także ceglano- filary, między którymi znajdowały się brama i furtka. W Brzozowie ocalał obelisk z betonowym krzyżem i wykutymi literami R.P., będący fragmentem kamiennego ogrodzenia (Goźdź 1992). Warto dodać, że drewnianym płotem odgródzony był cmentarz ewangelicki w Starych Krasnodębach (Heike 1979).

Mury cmentarne w Borowej, Bukowcu i Zielonej Górze zostały zniszczone wraz z innymi zabudowaniami niemieckimi w pierwszej połowie XX w. Najstarsi mieszkańcy Bukowca pamiętają jeszcze okres, w którym cmentarz wyglądał zupełnie inaczej. Otoczony był murowanym ogrodzeniem z bramą. Po murze zostały prawie niewidoczne dziś resztki (Kneifel, Richter 1983, Gosik 2009).

²⁰ AGAD, CWW, sygn. 1099, k. 51-64.

²¹ APL, Senior..., sygn. 49.

²² APL, APwO, sygn. 34.

Ryc. 10. Pozostałości bramy na dawnej nekropolii w Tkaczewskiej Górze
(stan: wrzesień 2016 r.)
Źródło: fot. M. Cepil

Środek miejsca pochówku wyznaczał drewniany krzyż. Pierwsze z nich zaczęły powstawać w połowie XIX w. Na cmentarzu w Tkaczewskiej Górze drewniany krzyż znajdował się już w 1849 r.²³ Trzy drewniane krzyże umieszczono w obrębie nekropolii w Starych Krasnodębach (Heike 1979). Na podstawie badań terenowych autorka stwierdziła, że obecnie zachowały się krzyże w Błotach Krupińskich, Bukowcu oraz Brzozowie. W Starowej Górze ocalała tylko przewrócona pionowa belka drewnianego krzyża. W Augustopolu i Wygozrzelu drewniane krzyże nie przetrzymały próby czasu i zostały zrzucone na ziemię. Po widocznych na nich śladach można przypuszczać, że mogło być to spowodowane uderzeniem pioruna.

Innym ciekawym elementem zachowanym w krajobrazie badanych cmentarzy jest nieczynna studnia w Bukowcu (Lewandowska, Wieczorek 1992a). Po przeprowadzeniu analizy zdjęć lotniczych można wnioskować, że w Tkaczewskiej Górze zachowało się wgłębienie po studni.

Przejdźmy teraz do rozważań na temat roślinności. Na dawnych niemieckich cmentarzach można dostrzec występowanie starych drzew liściastych i krzewów. W wielu przypadkach zauważono rozprzestrzenianie się zieleni przypadkowej, czyli samosiejek rosnących bez żadnego nadzoru i kontroli. Cmentarz w Augustopolu zarośnięty jest lipami, topolami i trudnymi do pokonania krzewami lilaków. Istnieje zagrożenie całkowitego zarośnięcia cmentarza zielenią. Na innych cmentarzach ewangelickich występuje podobny stan roślinności.

²³ APŁ, APwO, sygn. 34.

Przeważają lipy, dęby, pojawiają się także brzozy i akacje. Stare i duże dęby rosną na terenie cmentarza w Konstancynie. W Łaznowskiej Woli występują także klony i kasztanowce. Oprócz drzew liściastych i samosiejek w obrębie nekropolii rosną dzikie drzewa owocowe, np. w Wygorzeli: śliwki, grusze i krzewy czarnego bzu. Prawie na wszystkich nekropoliach znaleziono fragmenty mogił porośnięte mchem, często do tego stopnia, że trudno jest odczytać widniejące na nich inskrypcje.

4. Podsumowanie

Celem artykułu była analiza genezy, lokalizacji i obecnego stanu zachowania cmentarzy ewangelickich w obrębie dawnych kolonii fryderycjańskich na obszarze obecnego województwa łódzkiego. Pierwsza część rozważań została oparta na źródłach archiwalnych i kartograficznych, które pozwoliły wykryć wiele interesujących faktów i prawidłowości. Autorce udało się w zarysie określić genezę badanych cmentarzy oraz ustalić ich pierwotne umiejscowienie w układzie przestrzennym wsi. Zidentyfikowano dwa podstawowe typy lokalizacji miejsc pochówku w omawianych koloniach: na skraju wsi i w jej centralnej części. Współcześnie, po długotrwałych zmianach struktur osadniczych, relikty dawnych nekropolii położone są pośród pól, w lasach i przy głównych drogach w obrębie niw siedliskowych. Obecny stan zachowania cmentarzy jest na ogół bardzo zły, wymagający pilnej interwencji konserwatorskiej. Mimo że badane obiekty widnieją w rejestrach Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków lub Kartach Gminnych Ewidencji Zabytków, to w większości pozostają bardzo zniszczone i zapomniane. Niepokojące jest to, że za parę lat może nie zostać żaden ślad po ich obecności. Najgorzej przedstawia się stan reliktyw cmentarza w Mariopolu. W jego obrębie zachował się tylko jeden nagrobek oraz czytelny pozostał zarys granic zewnętrznych. Pozostałości cmentarza są trudne w zlokalizowaniu i zarośnięte dziką roślinnością. Ze względu na bardzo zły stan zachowania opieką powinny zostać także objęte pozostałości cmentarzy w Starowej Górze i Zielonej Górze.

Warto wspomnieć o pracach porządkowych, które odbyły się w 2009 r. na cmentarzu w Bukowcu. Cmentarz, jak większość badanych obiektów, był zdezastrowany. Po interwencji i zaangażowaniu mieszkańców zostały powycinane krzaki oraz posprzątane śmieci. Powoli zaczęły się odsłaniać nagrobki, na niektórych można odczytać napisy. Nekropolia jest odwiedzana przez przyjezdne osoby, które mają tu groby przodków (Bereszczyński 2009, Gosik 2009). Z portali społecznościowych i od mieszkańców autorka dowiedziała się, że podobne prace remontowe mają miejsce na cmentarzu w Łaznowskiej Woli. Nie da się

ukryć, że taka aktywność jest pożądana w obrębie wszystkich cmentarzy, będących niekiedy jedyną pamiątką po obecności dawnych osadników.

Mimo ogromnych zniszczeń wiejskie cmentarze ewangelickie pozostają cennym świadectwem kultury materialnej ludności zamieszkującej wsie fryderycjańskie, mimo że większość z nich jest nieczynna z powodu odpływu ludności wyznania ewangelickiego po drugiej wojnie światowej (Kneifel, Richter 1983). Podjęte w artykule badania mają charakter zgeneralizowany i stanowią argument do dalszych analiz, zwłaszcza w kontekście genezy i układu przestrzennego. Warto także podjąć szczegółowe badania w ujęciu porównawczym. Wskazane jest ponadto przeprowadzenie dalszych analiz inwentaryzacyjnych ukierunkowanych na podjęcie kompleksowych działań na rzecz ochrony dziedzictwa sepulkralnego.

Skróty

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

APŁ – Archiwum Państwowe w Łodzi

APwO – Akta Parafii w Ozorkowie

CWW – Centralna Władza Wyznaniowa

DzUWK – Dziennik Urzędowy Województwa Kaliskiego

DzUWM – Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego

Senior... – Senior Łódzkiej Diecezji Ewangelicko-Augsburskiej

WBP – Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Łodzi

WIG – Wojskowy Instytut Geograficzny

Literatura

Białkowski A., Wypych P., 2011, *Kamienie pamięci kamienie niepamięci. Cmentarze ewangelickie województwa łódzkiego*, Łódź.

Bijak B., 2008, *Wiejskie cmentarze ewangelickie w krajobrazie kulturowym województwa łódzkiego*, „Zeszyty Wiejskie”, 13, s. 233–241.

Bereszczyński M., 2009, *Wreszcie nie trzeba będzie się wstydić*, „Dziennik Łódzki”, 186 (10.08), s. 9.

Bożyk I., 2015, *Osadnictwo niemieckie na terenach wiejskich między Pilicą a Wisłą w latach 1815–1864*, Kielce–Łódź.

Figlus T., 2014, *Znaczenie czynników prawno-politycznych w procesie kształtowania wiejskiej sieci osadniczej dawnego województwa łęczyckiego i sieradzkiego w okresie przedrozbiorowym*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 17, s. 203–234.

Fijałkowski P., 1992, *Bracia morawscy w Lwówku*, „Notatki Płockie”, 37 (2/151), s. 9–12.

Gosik B., 2009, *Cmentarz w Bukowcu*, „Zieleń Miejska”, 10 (31), s. 17.

Heike O., 1979, *150 Jahre Schwabensiedlungen in Polen 1795–1945*, Leverkusen.

- Kaczmarczyk E., 1945, *Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry*, Poznań.
- Kneifel E., Richter H., 1983, *Die evangelisch-lutherische Gemeinde Brzeziny bei Lodz/Polen 1829–1945*, Vierkirchen/Schwaben.
- Kokotkiewicz P., Spodenkiewicz J., Spodenkiewicz P., 1984/1985, *Nowosolna. Studium historyczno-ruralistyczne*, Nowosolna–Łódź–Warszawa.
- Konopczyński W., 1981, *Fryderyk Wielki a Polska*, Kraków.
- Kossmann O., 1942, *Die Anfänge des Deutschtums im Litzmannstäter Raum Hauländer und Schwabensiedlung*, Leipzig.
- Rudkowski T., 2004, *O ochronę cmentarzy zabytkowych*, „Ochrona Zabytków”, 1/2, s. 104–114.
- Szulc H., 1995, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, Wrocław.
- Wąsicki J., 1957, *Ziemie Polskie pod zaborem pruskim, Prusy Południowe 1793–1806*, Wrocław.
- Wiercińska A., 2012, *Cmentarze na tle rozwoju ludnościowego i przestrzennego miasta*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej”, 1, s. 207–220.
- Woźniak K., P., 2013, *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wisłą od lat 70. XVIII wieku do 1866 roku-procesy i jego interpretacja*, Łódź.
- Zagożdżon A., 1971, *Morfologia osiedli województwa Opolskiego*, [w:] Golachowski S. (red.), *Struktury i procesy osadnicze*, Opole–Wrocław, s. 331–372.
- Zimmermann K., 1915, *Fryderyk Wielki i jego kolonizacja na ziemiach polskich*, t. 1, Poznań.

Źródła

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Centralna Władza Wyznaniowa, Akta dotyczące się urzędzenia duchowieństwa ewangelickiego obojga wyznań, sygn. 1035, k. 167-169, 170-174.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Centralna Władza Wyznaniowa, Akta dotyczące się reparacji kościołów i cmentarzy ewangelickich. Ogólne, sygn. 1099 k. 51-64.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór kartograficzny, Łódź i okolice – plan z II poł. XIX w., sygn. 323-3, ark. 3.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór kartograficzny, Majorat Gałków i części Dóbr Rządowych Pabianice plan z 1854 r., sygn. 277-5.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór kartograficzny, Plan kolonii Brzeziny z 1837 r., sygn. 185-1, ark. 36-37.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór kartograficzny, Plan kolonii Starowa Góra z poł. XIX w., sygn. 323-3, ark. 3.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór kartograficzny, Plan kolonii Starowa Góra z 1799 r., sygn. 267-6.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, Senior Łódzkiej Diecezji Ewangelicko-Augsburskiej, Akta Parafii w Ozorkowie, sygn. 34.

- Archiwum Państwowe w Łodzi, Senior Łódzkiej Diecezji Ewangelicko-Augsburskiej, Akta dotyczące religijnej ewangelickiej szkoły i cmentarza w Pustkowej Górze, sygn. 47.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, Senior Łódzkiej Diecezji Ewangelicko-Augsburskiej, Akta dotyczące elementarnej ewangelickiej szkoły i cmentarza w Wiączyniu Górnym, sygn. 49.
- Dziennik Urzędowy Województwa Kaliskiego, 11.07.1820 r., nr 28.
- Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego, 18.09.1820 r., nr 237.
- Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Łodzi, Regionalia 3, sygn. FAO 4/41 PR, FAO 4/48 PR.
- Wojskowy Instytut Geograficzny, Mapa Szczegółowa Polski, 1:25 000, kopia niemiecka z roku 1944, ark. P41 S28 F, P39 S28 E.

Dokumenty

- Bauer D., 1990, *Cmentarz ewangelicki w Konstancynie*, Wojewódzki Konserwator Zabytków w Piotrkowie Trybunalskim.
- Brzozowska T., 2015, *Cmentarz ewangelicki w Tkaczewskiej Górze*, Karta Gminnej Ewidencji Zabytków w Parzęczewie, nr 83.
- Goźdź I., 1992, *Cmentarz ewangelicki w Brzozowie*, Wojewódzki Konserwator Zabytków w Piotrkowie Trybunalskim.
- Kołodziej D., Dobek T., 1997, *Cmentarz ewangelicki w Mikołajewie*, Wojewódzki Konserwator Zabytków w Łodzi.
- Kołodziej D., Dobek T., 1998, *Cmentarz ewangelicki w Augustopolu*, Wojewódzki Konserwator Zabytków w Łodzi.
- Lamcha L., 2011, *Cmentarz ewangelicki w Starych Krasnodębach*, Karta Gminnej Ewidencji Zabytków w Aleksandrowie Łódzkim.
- Lewandowska A., Wieczorek W., 1992a, *Cmentarz ewangelicki w Bukowcu*, Wojewódzki Konserwator Zabytków w Łodzi.
- Lewandowska A., Wieczorek W., 1992b, *Cmentarz ewangelicki w Wiączyniu Górnym*, Wojewódzki Konserwator Zabytków w Łodzi.
- Lewkowscy A.J., Walczak W., 1998, *Cmentarz ewangelicki w Łaznowskiej Woli*, Wojewódzki Konserwator Zabytków w Łodzi.
- Sawicki W., 1991, *Cmentarz ewangelicki w Wygorzeli*, Wojewódzki Konserwator Zabytków w Łodzi.
- Siwiec A., 1990, *Cmentarz rzymskokatolicki w Kochanowie*, Wojewódzki Konserwator Zabytków w Łodzi.

Tracing Frederician settlers in Central Poland Cemeteries and their remains

Summary

The article presents the origin and the current state of conservation of remains of Evangelical cemeteries created during the Frederician colonisation. The present study shows work results in the scope of current Łódzkie Voivodeship. The geohistorical analysis includes the genesis of cemeteries and settlement context (location of old and present cemeteries). In conclusion, the remaining cultural heritage elements in village cultural landscape were also interpreted in detail.

Keywords: cemeteries, Frederician colonisation, settlement, historical geography, Central Poland.

Monika Cepil, mgr
Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych, Katedra Geografii Politycznej,
Historycznej i Studiów Regionalnych, ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź
e-mail: monika_cepil@wp.pl